

РЕЖИМНІ УСТАНОВИ НКВС СРСР ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1943-1945 рр.: ОРГАНІЗАЦІЙНО-СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ

У кінці 1942 р. військово-стратегічна ініціатива на фронтах повністю перейшла до Червоної Армії, а контрудар радянських військ під Сталінградом відкривав можливість розпочати визволення України. Відчутне зростання кількості військовополонених, а також відносно швидке просування військ на захід змусило НКВС та армійські інстанції, відповідальні за полонення та утримання бранців у фронтових приймально-пересильних таборах, подумати про зміну дислокації останніх ближче до лінії фронту.

Вже під час проведення Харківської та Донбаської наступальних операцій (у серпні-вересні 1943 р.) армійські підрозділи й НКВС розпочали передислокацію, на визволену від нацистів територію України, фронтових приймально-пересильних таборів для військовополонених (ФППТ).

Зокрема, 28 серпня 1943 р. заступник НКВС СРСР С. Круглов підписав наказ № 001465 про організацію в районі Харкова ФППТ № 144 із лімітною чисельністю 3000 осіб. Особовий склад новоствореного табору укомплектували за рахунок апарату розформованого табірної відділення ФППТ № 82 у Старому Осколі та оперативної групи НКВС, дислокованої в Обояні. Начальником табору було призначено полковника державної безпеки Н. Хмаріна [2, прим. 57, арк. 1-1зв.]. Типовий штат цієї режимної установи було затверджено наказом № 001591 від 30 вересня 1943 р. у кількості 108 посад. Водночас табору передавалися 8 автомобілів різної вантажопідйомності, 1 мотоцикл, 15 коней і 2 польові армійські кухні [2, прим. 69, арк. 2-6.].

“За розпорядженням НКВС СРСР та на підставі клопотання командування Воронежського фронту, в с. Велика Писарівка (Сумська область – Авт.) намічено відкрити табір військовополонених” – повідомляв у доповідній на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка народний комісар внутрішніх справ республіки В. Рясний [1, арк. 2]. Табір, про який йшлося у листі наркома, був одним із тих, котрі передбачалося розгорнути в прифронтовій смузі наказом НКВС СРСР № 001575 від 26 вересня 1943 р. [11, с. 114-115]. Із п'яти новостворюваних ФППТ на очищеній від гітлерівців території Української РСР облаштовували чотири. Далі в документі йшлося про передислокацію окремих вже існуючих ФППТ ближче до району бойових дій. Черговий пункт наказу стосувався зміни статусу цілої низки таборів із фронтових приймально-пересильних на тиллові стаціонарні. Першим таким табором на території України став № 144, що його 24 квітня 1944 р. було вирішено передислокувати із Харкова до Вінниці [3, прим. 65, арк. 1-1зв.]. Проте дуже скоро плани УПВІ НКВС помінялися, а управління реорганізованого у стаціонарний табору № 144 перевели до Ворошиловграду [11, с. 114]6. Станом на 3 жовтня 1943 р. у цій установі утримувалося 1052 військовополонені [13, с. 215-216.].

Розміщення значних мас військовополонених у фронтових приймально-пересильних, а згодом і в стаціонарних, таборах на території України поставило перед НКВС цілу низку проблем, пов'язаних із медико-санітарним обслуговуванням контингенту. Велика кількість поранених та виснажених бранців, котрі надходили в тиллові табори на території України, а також незадовільні умови їх утримання породжували стабільно високий рівень смертності. 13 листопада 1943 р. начальник Харківського ФППТ № 144 доповідав у НКВС СРСР: “...До командування табором приступив із 25 жовтня. Табір до зими підготовлено не було. В таборі не було води, не працювала лазня дезкамера та пральня. Військовополонені розміщувалися у кімнатах від 5 до 250 осіб на асфальтованій підлозі при обмеженій кількості солом'яної підстилки. Військовополонені надходять до табору виключно пішки з Полтави, Кременчука, правого берега Дніпра, Переяс-

лава та Кисва. Прибувають зовсім роззуті, роздягнені, без головних уборів, поголовно завошені і не менше 15 % хворих, котрі потребують госпіталізації. З 28 жовтня настало різке похолодання, почала зростати захворюваність і смертність. Лазарет на той час існував, проте був необладнаний. Військовополонені гуртувалися просто на підлозі, без постільної білизни. Лазарет медперсоналом укомплектовано не було, медикаментів украй недостатньо, становище табору було дуже тяжким..."[10, с. 27]. Подібна ситуація примусила військово керівництво, НКОЗ і НКВС вживати термінових заходів для поліпшення становища. 22 грудня 1943 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглов підписав директиву № 52/23834. У документі зверталася увага на недопустимо високу смертність у таборах військовополонених на території Української РСР та робилися конкретні інструкції по її зниженню[8, арк. 1-2].

Із метою покращення керівництва таборами військовополонених, у лютому 1943 р., НКВС СРСР прийняв рішення організувати у структурі УПВІ низові ланки – управління, відділи, відділення та групи у справах військовополонених. Ці формування входили до складу республіканських, крайових і обласних НКВД-УНКВД, як самостійні підрозділи, що мали подвійне підпорядкування. 7 березня 1944 р. НКВС СРСР своїм наказом санкціонував створення групи по керівництву таборами військовополонених (зі штатною чисельністю – 2 особи) при УНКВС Харківської області, а 18 березня 1944 р. наказ на виконання цього рішення підписав заступник наркома внутрішніх справ УРСР полковник Т.С. Кальненко [3, прим. 36, арк. 1; 7, прим. 30, арк. 1]. Стрімке розширення географії дислокації стаціонарних таборів для військовополонених привело до того, що у складі УНКВС Харківської області було створене відділення у справах військовополонених та інтернованих. Його штати були порівняно невеликі – всього 12 осіб [9, арк. 33, 36-40.].

Паралельно тривала робота з організації нових таборів і табірних відділень на території Харківської області. 26 вересня 1944 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов підписав наказ № 001202 "Про організацію табірної відділення у складі табору НКВС № 217 для військовополонених". Згідно наказу табірне управління № 217 в м. Краматорську Сталінської області мало поповнитись новим підрозділом - № 7, що його планувалося облаштувати для військовополонених, що використовувалися на відбудові заводу № 375 Наркомату озброєння СРСР у м. Ізюм Харківської області. Лімітна чисельність табірної відділення мала становити 1000 осіб [4, прим. 54, арк. 1].

16 березня 1945 р. нарком внутрішніх справ СРСР С.Н. Круглов підписав наказ № 00217 "Про організацію табору НКВС для військовополонених у м. Харкові". Ним мав стати стаціонарний табір для військовополонених № 149. Потреба в організації стаціонарної режимної установи для бранців обґрунтовувалася необхідністю забезпечення робочою силою важливих підприємств Харкова та області. Зокрема, в складі табору утворювалося 5 табірних відділень. Табірне відділення № 1 (з лімітом 4000 бранців) мали організувати для військовополонених, які працювали на відбудові харківського заводу № 75; режимний підрозділ № 2 табору № 149 (з лімітом контингенту 4000 осіб) облаштували для забезпечення робочою силою відбудови знаменитого Харківського тракторного заводу; табірне відділення № 3 також розташували в місті, а його двохтисячний контингент планувалося використовувати на відбудові "Будинку проектів". Табірне відділення № 3 режимної установи № 149 облаштували в м. Куп'янську, а його дві тисячі бранців працювали на місцевому цукровому заводі. І, нарешті останнє, - п'яте табірне відділення харківської режимної установи для військовополонених організували в селищі Нова Водолага під Харковом, де 500 бранців працювали на будівництві. Союзний нарком внутрішніх справ наказував своєму українському підлеглому В.С. Рясному взяти організацію табору під особистий контроль, і кожні 5 днів доповідати в Москву про хід облаштування режимної установи та її підрозділів [5, прим. 44, арк. 1-1зв].

Таблиця 1. Табори для військовополонених на території Харківської області Української РСР у 1944-1945 р. [12, с. 257, 340, 346]

№ пп	Номер табору та його дислокація	Ліміт контингенту	Організовано	Ліквідовано	Примітки
1	2	3	4	5	6
1.	№ 149, м. Харків	12500	16.03 1945	5.09 1949	Із 31.12.1945 р., ліміт контингенту – 10 000
2.	№ 412, м. Мерефа, Харківської обл.	16500	27.07 1945	31.12 1945	Контингент передано на укомплектування таборів ГУШОСДОР НКВС СРСР
3.	№ 415, м. Харків	9000	27.07 1945	19.09 1947	Табір організовано при Управлінні будівництва № 5 ГУШОСДОР НКВС СРСР

4 червня 1945 р. ДКО ухвалив постанову № 8921сс. Тут також йшлося про широке використання військовополонених для будівництва мережі автомобільних шосейних доріг. Автодорожні роботи на Харківщині передбачалося вести силами 23 000 військовополонених, яких передавали для трудового використання Управлінням будівництва № 3 (4 000 осіб) № 5 (10 000 бранців), № 8 (5 000 осіб) та № 12 (4 000). Дуже скоро з'ясувалося, що робочих рук бранців із стаціонарних таборів ГУПВІ для реалізації планів автодорожнього будівництва явно не вистачає. Відтак черговим кроком НКВС СРСР у напрямку підготовки до інтенсивного трудового використання військовополонених на будівництві доріг стала організація в Українській РСР стаціонарних таборів, підпорядкованих безпосереднього ГУШОСДОРу НКВС СРСР. У липні-серпні 1945 р. ГУПВІ облаштовує стаціонарний табір № 412 (м. Мерефа, Харківської області) [12, с. 340-349].

31 грудня 1945 р. з'явився наказ новопризначеного наркома внутрішніх справ С. Круглова № 001557, що санкціонував створення на базі існуючих таборів ГУШОСДОР 19-ти стаціонарних виробничих таборів для військовополонених, кожен з яких мав бути "прикріплений" до відповідного управління шляхового будівництва. В Україні таких управлінь було 4. Для обслуговування кожного з них відповідно облаштовувалися табори: У Харкові таким був табір № 415 (для Управління будівництва № 5 ГУШОСДОР) з лімітом у 9000 осіб. Існуюче до цього табірне управління № 412 було ліквідоване [6, прим. 54, арк. 1-3зв.].

Ще одну важливу групу режимних установ для військовополонених на Харківщині становили спеціальні шпиталі, що призначалися для лікування цього контингенту. Згідно розпорядження РНК СРСР № 19604рс від 7 жовтня 1944 р., для лікування військовополонених стаціонарних таборів медичне відомство мало надати 20000 ліжок. На його виконання 12 жовтня 1944 р. НКОЗ СРСР наказом № 672 затвердив список евакошпиталів, котрі закріплювалися за таборами військовополонених. В Україні таких було 19, загальною наповнюваністю 9400 ліжок. Зокрема, у Харківській – 3 (1400). Два з них, лімітом 900 і 1000 хворих (№№ 5984 і 5366) облаштовувалися в Куп'янську, а один – на 500 ліжок-місць – у селищі Буди [4, прим. 79, арк. 1-2.].

Таблиця 2. Спеціальні шпиталі для військовополонених на території Харківської області Української РСР у 1945 р. [12, с. 404]

№ пп	Номер шпиталю та його дислокація	Ліміт контингенту	Організовано	Ліквідовано
1	2	3	4	5
1.	№ 5984, м. Куп'янськ Харківської обл.	900	7.10 1944	1.07 1949
2.	№ 5366 м. Куп'янськ Харківської обл.	1000	7.10 1944	17.09 1946
3.	№ 1233, сел. Буди Харківської області	500	7.10 1944	20.12 1946
4.	№ 5987, м. Вовчанськ Харківської обл.	400	24.10 1944	22.11 1944
5.	сел. Високе Харківської обл.	400	30.11 1944	30.12 1949
6.	м. Барвінкове Харківської обл.	300	30.11 1944	1.10 1947

4

Восени 1944 р. захворюваність і смертність контингенту в таборах військовополонених ще залишалася високою. Водночас число самих режимних установ і кількість військовополонених у них невинно зростали. В цих умовах ДКО СРСР 14 жовтня 1944 р. ухвалює постанову № 6725сс, якою зобов'язує НКОВ виділити додаткові шпиталі для лікування бранців війни. 24 жовтня відповідний наказ № 693 підписав нарком охорони здоров'я. Цього разу для обслуговування таборів на території Української РСР виділялося 8 евакошпиталів загальною наповненістю 4500 ліжок-місць. Із них один у Харківській області (на 400 ліжок). Це був спецшпиталь № 5987, що розташовувався у Вовчанську [4, прим. 88, арк. 1-1 зв.]. Систематичний контроль, керівництво та допомога в повсякденній роботі спецшпиталів мали здійснюватися на місцях. Відтак, відділення у справах військовополонених та інтернованих УНКВС Харківської області у своєму штаті мало посаду старшого санітарного інспектора (лікаря)[9, арк. 40.].

Підводячи підсумки аналізу діяльності органів радянського військового полону щодо розбудови мережі режимних установ для військовополонених на Харківщині в завершальний період Другої світової війни, відмітимо суттєві особливості останньої. По-перше, вона відбувалася в умовах триваючих в регіоні інтенсивних військових дій. По-друге, очищена від нацистів територія регіону являла собою суцільну руїну. Це неминуче створювало проблеми з облаштуванням таборів, адже існував сталий брак придатних для цього приміщень і матеріально-технічних ресурсів. По-третє, промислово-ресурсний потенціал області був одним із найбільших в Україні, а обсяги необхідних відбудовчих робіт просто вражали. Саме останнє зумовило бажання влади сконцентрувати на Харківщині значні контингенти військовополонених і сповна використати цей трудовий фонд.

Аналіз документальної бази дозволяє з певністю твердити, що основним мотивом, яким керувалося радянське керівництво, приймаючи рішення про розгортання мережі спецшпиталів для військовополонених на Харківщині, була гостра необхідність збереження потенційно важливого для майбутніх відбудовчих робіт трудового контингенту військовополонених. Каталізатором цього процесу стало багатократне зростання кількості взятих у полон поранених, виснажених і хворих бранців.

При організації мережі спецшпиталів у початковий період їх функціонування в Україні, керівництвом НКВС враховувалися маршрути та шляхи евакуації військовополонених із фронту. Регіональна структура режимних лікувальних установ для військовополонених, що склалась у досліджуваний період, свідчить, що цей показник, зазвичай, залежав від чисельності контингентів таборів у окремих областях УРСР. Що стосується ліміту ліжок-місць у спецшпиталях, то у 1944-1945 рр. він був явно недостатнім, адже кількість військовополонених, котрі потребували госпіталізації, у цей період залишалась стабіль-

но високою. Але не дивлячись на всі недоліки та проблеми, розгортання мережі спецпиталів на території Харківської області в період війни стало кроком, що об'єктивно працював на зменшення рівня смертності серед контингентів таборів для військовополонених.

Джерела та література:

1. Листування про протипожежний стан міст Суми, Дніпропетровська та організацію табору військовополонених (26 жовтня 1943 р. – 4 листопада 1943 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, од. зб. 580. – 5 арк.
2. Накази НКВС СРСР за 1943 р. з № 0033 по № 001854 (8 січня 1943 р. – 28 грудня 1943 р.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – ф. 45, оп. 1, од. зб. 110. – 92 прим.
3. Накази НКВС СРСР за 1944 р. з № 006 по № 00890 (18 січня 1944 р. – 27 липня 1944 р.) // ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, од. зб. 121. – 119 прим.
4. Накази НКВС СРСР за 1944 р. з № 00908 по № 001530 (29 липня 1944 р. – 30 грудня 1944 р.) // ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, од. зб. 123. – 123 прим.
5. Накази НКВС СРСР за 1945 р. з № 005 по № 00699 (5 січня 1945 р. – 15 червня 1945 р.) // ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, од. зб. 135. – 131 прим.
6. Накази НКВС СРСР за 1945 рік з № 001105 по № 001560 (27 вересня 1945 р. – 31 грудня 1945 р.) // ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, од. зб. 138. – 56 прим.
7. Накази НКВС УРСР за 1944 р. з № 001 по № 0055. – Т. 1.(10 січня 1944 р. – 21 квітня 1944 р.) ГДА МВС України, ф. 46, оп. 1, од. зб. 70. – 42 прим.
8. Директиви, вказівки НКВС УРСР за 1944 р. з № 1 по № 140 (4 січня 1944 р. – 31 грудня 1944 р.) // ГДА МВС України, ф. 46, оп. 1, од. зб. 74. – 215 арк.
9. Накази НКВС УРСР за 1945 рік з № 001 по № 0080. – Т. 1. (3 січня 1945 р. – 3 травня 1945 р.) // ГДА МВС України, ф. 46, оп. 1, од. зб. 82. – 246 арк.
10. Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України. Збірка документів / Упор. В. Левикін (Серія "Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки" – Вип. 6.; Серія "Некрополістика в Україні" – Вип. 2 (7)). – К.: Український НДІ архівної справи та документознавства, Український центр біографічної некрополістики, 2002. – 101 с.
11. Русский архив: Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР. Документы и материалы. 1941-1955 гг. Т. 24 (13-2) / Под общ. ред. В.А. Золотарева. – М.:ТЕРРА, 1999. – 504 с.
12. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954): Монографія. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.
13. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.): Монография. – К.: Парламентское издательство, 2002. – 503 с.